

رساله پیروزی و مقاله نوروزی، نوشته محمود بن عمر نجاتی نیشابوری، تحقیق و تصحیح بهروز ایمانی، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران ۱۴۰۰، ۲۷۵ صفحه.

در تاریخ بلاغت فارسی کتاب‌های فراوانی نگارش یافته که نویسندگان آن‌ها درصدد بوده‌اند تا، با تدوین قواعد زیبایی‌شناختی، شعر را ارزیابی کنند. بلاغیون با تألیف کتب بلاغی سهم ممتازی در شکل‌گیری جریان‌های انتقادی در ادب فارسی داشته‌اند، چنان‌که بررسی سیر بلاغت‌نویسی گواه این مدعاست. در طول تاریخ ادب فارسی، کتاب‌های متعددی به فارسی و عربی در زمینه بلاغت نوشته شده که مخاطبان با اغلب آن‌ها کم‌وبیش آشنا هستند.

یکی از این منابع، که اخیراً از پرده گمنامی به در آمده و به زیور طبع آراسته شده، کتاب مهم و ارزشمند رساله پیروزی و مقاله نوروزی است که به قلم محمود بن عمر نجاتی، عالم و ادیب معروف قرن هشتم هجری، نوشته شده و با تحقیق و تصحیح بهروز ایمانی، به بازار نشر عرضه شده است. این رساله در واقع شرحی بر قصیده بدایع الأسحار فی صنایع الأشعار قوامی مطرزی گنجوی، شاعر قرن ششم، است. دیوان او، که ظاهراً در زمان تقی کاشی (تذکره‌نویس قرن دهم، صاحب خلاصه الأشعار و زبدة الأفكار)، در دست بوده، اکنون در دسترس نیست و جز اشعار پراکنده‌ای از او در برخی تذکره‌ها و جُنگ‌های ادبی، شعری از او در اختیار نداریم. بنابراین، باقی ماندن همین «قصیده بدیعیه» وی، که با عنوان بدایع الأسحار فی صنایع الأشعار شناخته

معرفی اجمالی چهره‌های مؤثر در تاریخ علم در ایران معاصر؛ فایده تاریخ علم چیست؟؛ علم در ایران؛ آشنایی ایرانیان با علوم جدید؛ کتاب در فرهنگ ایران؛ دفاع از طب سنتی؛ رصدخانه مراغه؛ رُبع رشیدی؛ انگیزه‌های دینی مسلمانان در آموختن علوم اوایل؛ نجوم در فلسفه ارسطو؛ بحثی کوتاه درباره مبانی فلسفی آرای کوپرنیک و کپلر در نجوم جدید؛ قطب‌الدین شیرازی؛ جایگاه ابوالقاسم قربانی در تاریخ‌نگاری علم در ایران؛ در شرق هم خبری هست.

دو مقاله مفصل «معرفی اجمالی چهره‌های مؤثر در تاریخ علم در ایران معاصر» و «انگیزه‌های دینی مسلمانان در آموختن علوم اوایل» برای درج در این کتاب تألیف شده‌اند و مقاله‌های «کتاب در فرهنگ ایران»، «علم در ایران»، و «رُبع رشیدی» برای نخستین بار منتشر شده‌اند.

همچنین، حدّاد عادل در مقدمه کتاب، مروری بر تعلق خاطر خود به تاریخ علم دارد. خاطرات او، سال قدم نهادن به دبیرستان تا دوره تحصیل در دانشگاه تهران و دوره تدریس در دانشگاه صنعتی شریف و همچنین دوره‌های مسئولیت‌های اجرایی و مدیریتی وی پس از انقلاب اسلامی، به‌خصوص فعالیت متمادی در بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تصویری از وضعیت تاریخ علم در ایران معاصر را دربردارد. پیشگامی در تأسیس رشته تاریخ علم در دانشگاه تهران و ایفای نقش در گسترش آموزش دانشگاهی تاریخ علم از جمله تجربیات حدّاد عادل است که در کتاب به آن‌ها اشاره شده است.

محمددرضا علی‌بخشی

می‌شود، برای اهل ادب بسیار مغتنم است. این قصیده مشتمل است بر «بعضی از علوم بدیع» (ص ۸۷). طبق تحقیق مصحح (ص ۲۹)، قوامی نخستین بدیعه‌سرا در تاریخ ادب فارسی است. چند شاعر دیگر نیز به پیروی از او به سرودن قصیده بدیعه‌پرداخته‌اند (برای نمونه، نک: شعبانلو، علیرضا، «تاریخچه قصاید مصنوع فارسی و دو قصیده ناشناخته از دو شاعر گمنام»، فنون ادبی، دوره ۸، ش ۱، بهار ۱۳۹۵، ص ۱۴۹-۱۷۲).

به دلیل اهمیتی که این قصیده داشته، چند شرح و تفسیر بر آن نوشته شده که قدیم‌ترین و مهم‌ترین آن‌ها همین رساله پیروزی و مقاله نوروزی از نجاتی نیشابوری است.

بنا به تحقیق بهروز ایمانی، نجاتی احتمالاً بین سال‌های ۶۶۷ تا ۶۷۲ ق در نیشابور زاده شده و تا ۷۳۸ در قید حیات بوده است. او به شهرهای مختلف، از جمله شیراز و تبریز، سفر کرده و در تبریز با همام تبریزی دیدار کرده است (ص ۹۱). چند اثر دیگر خود را نیز در تبریز به رشته تحریر درآورده و این موضوع نشان می‌دهد که نجاتی مدت قابل توجهی در تبریز اقامت داشته است.

نجاتی رساله پیروزی و مقاله نوروزی را برای غیاث‌الدین محمد، فرزند رشیدالدین فضل‌الله همدانی (مقتول در ۷۳۶ ق) و برادر او، شرف‌الدین احمد (متوفی ۷۴۳ ق)، به‌عنوان هدیه نوروزی اتحاف کرده است.

ساختار کتاب بدین‌گونه است که ابتدا نام صنایع بدیعی را آورده، سپس ابیات قصیده قوامی را ذکر کرده و در ادامه به تعریف و تبیین صنایع

پرداخته است. او در این رساله به ابیات فراوانی از شاعران مختلف استناد کرده است. گفتنی است که حجم قابل توجهی از آن اشعار از آن خودِ نجاتی است. برخی شعرای دیگر، که ابیاتشان مورد استناد نجاتی بوده، از این قرارند: ابوالمفاخر رازی، ادیب نطنزی، امیرمعزی، انوری، سعدی، سنایی، سیدحسن غزنوی، ظهیر فاریابی، عبدالواسع جبلی، عمادی شهریاری، عمیق، عنصری، فرخی، قطران، کمال‌الدین اسماعیل، لامعی، مجیر بیلقانی، منجیک ترمذی، منطقی، منوچهری، ناصر خسرو.

بنا به گفته مصحح و محقق رساله، گرچه مؤلف در تعریف صنایع، نوشته‌ها و گفته‌های رشیدالدین وطواط در حدائق‌السحر را مبنای اثر خود قرار داده، اثر وی مزیت‌های بسیار دارد؛ از جمله، به‌اجمال، به این‌ها می‌توان اشاره کرد:

- این رساله بیشترین تعداد اشعار خود نجاتی را شامل است. این اشعار در منابع دیگر نیست و از این حیث درخور توجه و اهمیت است.

- سراینندگان جدیدی، چون شمس‌الدین اسفراینی (ص ۱۰۶) و فخرالدین محمود زرجانی نیشابوری (ص ۱۲۶) را معرفی کرده و ابیاتی از آنان نقل کرده که در سایر منابع ادبی و تاریخی نامی از آنان نیافته‌ایم.

- ابیات تازه‌ای از عنصری (ص ۱۴۰)، رضی‌الدین نیشابوری (ص ۱۰۹)، و امامی هروی (ص ۹۹) را آورده که در دیوان آن‌ها نیست.

- مناسبت سرودن غزلی از همام را از زبان خودش شنیده و روایت کرده است (ص ۹۱).

نامه را یافته و صورت کامل آن را در مقدمه این رساله (ص ۶۷-۷۱) منتشر کرده است.

همچنین، با مراجعه به صفحات مربوط به معرفی دست‌نویس‌های رساله پیروزی می‌توان با اطمینان گفت که ایمانی به همه نسخ معتبر رساله که در کتابخانه‌های مختلف، در ایالات متحده و روسیه و مصر، دسترسی داشته و، بنابراین، می‌توان از صحت و اعتبار متن مصحح اطمینان یافت.

از دیگر بخش‌های مقدمه، معرفی دست‌نویس‌های آثار دیگر نجاتی است که نشان از جست‌وجوی دقیق و گسترده محقق کوشا دارد. این معرفی راهنمای خوبی است برای پژوهشگری که تمایل دارد سایر آثار نجاتی را تصحیح کند.

- متن رساله: صفحات ۸۵ تا ۱۹۲ را شامل می‌شود. مصحح به‌دقت به تصحیح متن پرداخته و متنی پاکیزه در اختیار گذاشته است. قطعاً این متن در بررسی سیر بلاغت‌نویسی جایگاه بسیار مهمی خواهد داشت.

- تعلیقات: این قسمت، با عنوان «پیوست‌ها»، پس از متن رساله آمده و در آن به توضیحات متن، ترجمه ابیات و عبارات عربی و اشاره به منابع ابیات و عباراتی پرداخته که مؤلف در متن بدون ذکر نام گوینده آورده است.

- نمایه‌ها: متشکل است از نمایه آیات و احادیث و روایات و اقوال، اشعار عربی، اشعار نجاتی (که در رساله پیروزی آمده)، اشعار فارسی، نام‌ها و جای‌ها و کتاب‌ها.

در پایان باید گفت که این رساله از مهم‌ترین رساله‌های فارسی در زمینه بلاغت فارسی است.

مهدی رحیم‌پور

- از دیدار خودش با ناصر بجه‌ای در شیراز و مباحثه ادبی با او اطلاع داده است (ص ۱۱۵).

- مهم‌تر اینکه حاوی نکات سبک‌شناسانه است؛ برای نمونه، در ص ۹۹ گفته است: «در شعر قدما این صنعت [یعنی سجع متوازن] بسیار بود، خصوصاً در شعر مسعود بن سلمان». در ص ۱۹۰، در بحث «جزالت»، گفته است: «بیشتر اشعار خاقانی از این باب باشد». در همان صفحه ذیل «سلاست» گفته است: «... هر شعر که روان و مطبوع و عذب بود، استادان آن را سلس خوانند، چون بیشتر اشعار سعدی و همام‌الدین...».

همچنین، در ص ۱۲۳، این عبارت جالب توجه است: «چندان لطایف موهمه که در شعر این ضعیف موجود است در هیچ دیوان، از قدیم و جدید، موجود نیست، جز در دیوان کمال‌الدین اسماعیل و اثیرالدین اومانی و سراج‌الدین قمری». کتاب از این بخش‌ها تشکیل شده است:

- مقدمه مصحح: مشتمل است بر تحقیقی جامع که در آن از معرفی قوامی مطرزی تا احوال و آثار نجاتی نیشابوری بر اساس منابع مختلف فارسی و عربی به‌صورت دقیق بررسی شده است. ایمانی در تحقیقات خود به منابع متعدد خطی نیز مراجعه کرده، حتی به منابعی که بعضاً دسترسی به آن‌ها کاری بسیار دشوار است. او، با گردآوری منابع موردنیاز، تحقیقی جامع به‌ویژه درباره نجاتی انجام داده و، بر این اساس، تا مدت‌ها می‌توان آن را بهترین و دقیق‌ترین تحقیق مربوط به نجاتی دانست. از دیگر ویژگی‌های مقدمه، چاپ نامه‌ای از نجاتی به رشیدالدین فضل‌الله همدانی است. ایمانی این